

Petar Puhmajer

Hrvatski restauratorski zavod
Nike Grškovića 23
HR - 10000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primljen / Received: 22. 7. 2023

Prihvaćen / Accepted: 25. 10. 2023.

UDK / UDC: 728(497.572Rijeka)"17"

DOI: 10.15291/ars.4344

Palača šećerane u Rijeci i modeli poslovno-stambene arhitekture 18. stoljeća na sjevernom Jadranu

The Sugar Refinery Palace in Rijeka and Models of Business-Residential Architecture of the 18th Century in the Northern Adriatic

SAŽETAK

U članku se analiziraju prostorna obilježja upravne zgrade šećerane u Rijeci – palače Tršćansko-riječke privilegirane kompanije, s obzirom na dvije ključne faze njezina građevnog razvoja, razdoblje izgradnje 1752. i obnovu nakon požara 1785. – 1786. godine. Razmatra se funkcija pojedinih etaža i prostorija u zgradi, te utvrđuju namjenski prostori za stanovanje, poslovne sadržaje i skladišta. Palača se dovodi u vezu s korpusom arhitekture reprezentativnih poslovno-stambenih palača izgrađenih u Trstu u drugoj polovini 18. stoljeća, koje nose vrlo slične prostorne karakteristike, a one se mogu iščitati iz arhivskih nacрта, jer same palače uglavnom nisu sačuvane. Navedene usporedbe upućuju, nadalje, na postojanje konkretnog tipskog obrasca za prostorno rješenje zgrada poslovno-stambene namjene, bilo da ih podižu imućni trgovci za vlastito stanovanje i djelatnost, ili pak velike privilegirane kompanije koje su imale sjedišta u Trstu tijekom 18. stoljeća.

Ključne riječi: arhitektura, barokna arhitektura, 18. stoljeće, tipologija, palače, poslovne zgrade, Rijeka, Trst, palača šećerane, palača Tršćansko-riječke kompanije

ABSTRACT

The author examines the spatial features of the administrative building of the sugar refinery in Rijeka, also known as the Palace of the Privileged Company of Trieste and Fiume. The analysis focuses on two significant phases in its history: the initial construction in 1752 and the subsequent renovation following the fire in 1785/86. By identifying spaces designated for living, business operations, and storage, the author provides a new interpretation of the original intended functions of the building's floors and rooms. The palace's architectural design is associated with a group of business-residential structures built in Trieste during the latter half of the 18th century. These structures share remarkably similar spatial characteristics, which are evident from archival drawings since most of the palaces have not survived. The comparisons further imply the existence of a standardized spatial design for mixed-use business and residential buildings, whether these were erected by affluent merchants for their own dual-purpose use or by large, privileged private companies that had their headquarters in Trieste during the 18th century.

Keywords: Architecture, baroque architecture, 18th century, typology, palaces, office buildings, Rijeka, Trieste, sugar refinery building, Palace of the Privileged Company of Trieste and Fiume

Uvod

U funkcionalno-tipološkom razvoju svjetovne arhitekture, novovjekovno je doba na sjevernom Jadranu donijelo nova prostorna rješenja kuća i palača. Ishodište je bila, dakako, Venecija, gdje se još u srednjem vijeku javljaju kuće s kombiniranom namjenom, za stanovanje i trgovinu. Kuće podiže trgovačko plemstvo koje se do 16. stoljeća postupno afirmira kao vodeći društveni sloj, stječe znatna bogatstva i u mogućnosti je graditi velike i raskošne stambene rezidencije. Katkad smještene i na najpoželjnijoj gradskoj lokaciji, Canalu Grande, palače su imale prizemlja ili čak dvije donje etaže rezervirane za trgovinu, a gornje za stanovanje. Poslovna namjena inkorporirana u stambenu kuću bit će posve usvojen prostorni koncept u venecijanskoj arhitekturi pa tijekom 17. i 18. stoljeća neće doći do bitno novih funkcionalnih promjena.¹ Proglašenje slobodne plovidbe i trgovine Jadranom 1719. godine omogućilo je habsburškim lukama Trstu i Rijeci gospodarski, pa i urbanistički zamah, a slijedom toga i izgradnju reprezentativne arhitekture. Iako će dva grada vrhunac svojeg razvoja dosegnuti tek krajem 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, zanimljivo je da će u odabiru arhitektonskih modela samo djelomično posegnuti za venecijanskim uzorima, a u većoj mjeri otvoriti put k vlastitom inovativnom razvoju.

Izgradnja palače šećerane

Rijeka je zauzela posebno mjesto u tom procesu zahvaljujući osnivanju *Privilegirane tršćansko-riječke kompanije* za trgovinu šećerom 1750. godine.² Iako je za sjedište prvo odabran Trst, gdje je već djelovalo nekoliko sličnih kompanija, ubrzo su uprava i pogoni uspostavljeni u Rijeci pa je 1752. nova kompanija započela s radom na trima riječkim lokacijama.³ Glavni kompleks sagrađen je kod ušća potoka Brajde u more, istočno od lazareta, u početku se sastojao od upravne zgrade, rafinerije, objekata za stanovanje radnika, destilerije, manufakture kalupa i mlina.⁴ U idućih petnaestak godina podignute su i druge zgrade, poput još jedne rafinerije, stolarskih i kovačkih radionica, spremišta za sijeno i ugljen te velikog magazina.⁵

Upravna zgrada Kompanije bila je najveći objekt u kompleksu, orijentiran glavnim pročeljem prema moru (Sl. 1), ispred kojeg se nalazio manji gat s dizalicom za pretovar robe. U zgradi je radilo 12 činovnika te veći broj pomoćnog i tehničkog osoblja.⁶ Donje etaže bile su namijenjene za skladištenje šećera i šećernih proizvoda, a gornje za uredske prostore i stanovanje trojice direktora Kompanije te drugih službenika. Ovako koncipiran prostor uzeo je u obzir funkcionalne i logističke potrebe koje su u vrijeme gradnje bile ključne za brzu uspostavu proizvodnje. Činjenica da su se skladišni prostori nalazili u upravnoj zgradi objašnjava zašto zasebne zgrade skladišta izostaju na čitavom posjedu u prvo vrijeme rada šećerane, a to ujedno znači i da su funkcije skladišta namjenski projektirane u upravnoj zgradi. Argument je to, nadalje, u prilog tezi da je zgrada većim dijelom sačuvala izvorni tlocrt iz vremena izgradnje 1752. godine, kao što ćemo vidjeti, ponajviše u donjim etažama.

Tridesetak godina poslije zgrada je doživjela veliku obnovu. U požaru koji je izbio 1785., u vrijeme kada je glavni direktor Kompanije bio Peter de Vierendeels (1744. – 1803.),⁷ izgorjela su, prema navodima, skladišta, pisarnica i „kuća uprave“, zapravo dobar dio unutrašnjosti, međukatne konstrukcije i cijelo krovništvo. Obnova je započela već iste godine,⁸ a završetak je obilježen iduće, 1786. spomen-pločom, na kojoj stoji da je u Vierendeelsovo vrijeme zgrada obnovljena „u boljim oblicima“ (*meliozem in formam*). To daje naslutiti kako je za obnovu bio pripremljen značaki osmišljen projekt. Zadržane su zatečene strukture zidova i raspored donjih etaža, uz manje preinake radi poboljšanja funkcionalnosti prostora. Veće su promjene provedene na drugom katu, formiranjem središnje, dvoetažne svečane dvorane te simetrično grupiranih prostorija, a sagrađeno je i posve novo glavno stubište. Treći

1.
Rijeka, palača šećerane, pročelje
(foto: J. Kliska, 2021.)

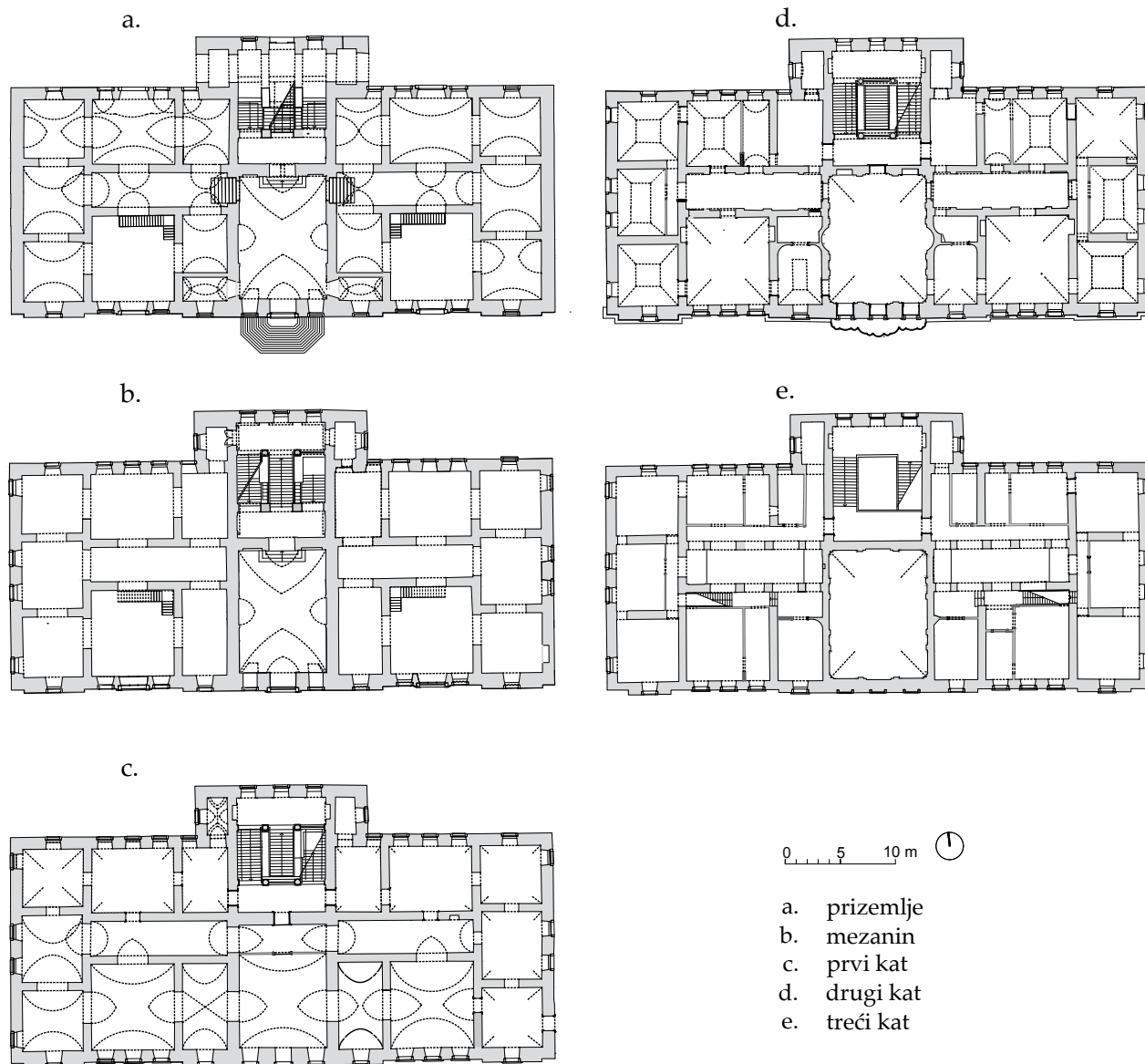
Rijeka, sugar refinery palace, façade

je kat tada nadograđen ili pak samo povišen, a potkrovlje i krov u cijelosti iznova podignuti. Na drugom i trećem katu došlo je do raskošnog opremanja prostorija s oslikavanjem zidova i izvedbom štukatura, čime je prostor adekvatno uređen za rad i stanovanje imućnih direktora Kompanije. Izgradnja zgrade 1752. i cjelovita obnova nakon požara 1785. – 1786. dvije su ključne faze njezina građevno-oblikovnog razvoja, kojima je ona u glavnini poprimila svoj današnji izgled.

Funkcije prostorija

O funkcijama prostorija najviše doznajemo iz procjene dobara Kompanije, rađene 1824. godine,⁹ u vrijeme njezina zatvaranja, no mnoge su zadržale istu namjenu od samog početka. Već po izgradnji, prizemlje (Sl. 2a) je bilo definirano središnjim ulaznim predvorjem (u procjeni nazvano *salla grande*), poprečno položenim na os zgrade, na kraju kojeg je bilo stubište, vjerojatno unutar pravokutnog perimetra zgrade, bez istaka na pročelju.¹⁰ Iz predvorja se ulazi sa zapadne i istočne strane u bočne hodnike koji su bili okruženi većim prostorijama (2 *magazzeni grandi per zuccheri*). One su svođene bačvastim svodovima te međusobno i s hodnikom povezane velikim lučnim otvorima. Lučni su otvori, umjesto vrata, imali funkciju bržeg manipuliranja robom unutar skladišta, a veliki ulazi u njih sa strane mora, brži istovar i utovar robe izvana. U prizemlju se još spominju dvije konobe (*cantine*), tri ureda (*camerini ad uso scrittorio*) i portirnica (*camerino per il portinaro*).

Zgrada je isto tako odmah po izgradnji imala mezanin (Sl. 2b), koji je sličnog tlocrta kao prizemlje, ali s niskim nadstropljenim prostorijama. U mezanin se pristupalo manjim drvenim stubama iz dviju prostorija prizemlja, jedne u istočnom, a

2. a, b, c, d, e.
Rijeka, palača šećerane, tlocrt prizemlja, mezanina, prvog, drugog i trećeg kata, idealna rekonstrukcija stanja krajem 18. stoljeća (Hrvatski restauratorski zavod)

2. a, b, c, d, e.
Rijeka, sugar refinery palace, ground floor, mezzanine, first, second and third floor, reconstruction of the late 18th-century floor-plans

druge u zapadnom dijelu zgrade. Nije se, naime, moglo ući s glavnog stubišta kao danas jer su podesti formirani u zahvatu nakon požara 1785. pa su tek tada s njih uspostavljeni ulazi u mezanin. Budući da je mezanin bio povezan samo s prizemljem te je imao lučne otvore umjesto vrata, svakako je bio u istoj funkciji skladišta, što potvrđuje i procjena dobara iz 1824. godine.

Na prvom katu (Sl. 2c) ponavlja se tlocrt donjih etaža, ali su prostorije svodene kao u prizemlju te imaju znatnu visinu. Osnova je organizacije uzdužni središnji hodnik, s čije su južne strane bačvasto svodene prostorije, povezane lučnim otvorima u enfiladi, pa su i one služile kao skladišta, i to za rafinirani šećer (*magazzeni grandi per i zuccheri raffinati*). Na podu tih prostorija, koji je bio neznatno niži od današnjeg, nalazila se tvrda vapnena obloga koja je omogućavala brzo kretanje, dobro održavanje, a ujedno i smanjenje požarnog rizika, s obzirom na to da su međukatne konstrukcije bile drvene. Prostorije sa sjeverne strane imale su koritaste

svodove, a u njih se ulazilo kroz vrata, što znači da su bile grijane, za razliku od južnih, pa ovdje nisu bila skladišta već uredi (*4 divisioni per scrittorio*). Sa zapadne strane stubišta nalazila se i kapela (*capella*).

Drugi je kat (Sl. 2d) u cijelosti bio uredski i stambeni prostor direktora Kompanije. To neizravno potvrđuje i popis imovine direktora Archibalda Kennedyja iz rane 1758. načinjen izrijekom u stanu (*in den von Herrn Kenedy besagter Compagnie ersten Directorn bewohnten Quartier*) u kući Kompanije (*in Casa della Compagnia*), u kojem se spominju: vanjska velika soba, blagovaonica, mali kabinet, unutarnja mala soba, pisaaća soba, kuhinja, mala soba uz kuhinju, kuharičina soba i krajnja soba za posluđu.¹¹ Danas ne možemo locirati te prostorije, ali nema sumnje da je bila riječ o drugom katu, koji je po funkciji i reprezentativnosti već po izgradnji bio *piano nobile*. Tlocrtni je raspored drugog kata prije požara bio sličan današnjem, ali ne i identičan. Vjerojatno je imao jedan središnji uzdužni hodnik koji je kontinuirao kroz zgradu, i iz kojeg se ulazilo u prostorije na sjevernoj i južnoj strani, kao na prvom katu. Zidovi tog hodnika, koji se danas čita u poziciji dvaju unutrašnjih predvorja, bili su raščlanjeni slijepim arkadama. Arkade su imale istaknute rubne trake te su spojene pilastrima sa zajedničkim kapitelima, a ti su elementi izvedeni od žbuke, te prvotno bili sivo bojeni i obrađeni štokanjem. Vrata prema prostorijama unutar slijepih arkada mjestimice su izmaknuta izvan osi ili presijecaju arkade, što govori u prilog formiranju nove organizacije okolnih prostorija u obnovi nakon požara 1785. godine.¹²

Prostorije su bile grupirane poput stanova, što je uobičajena organizacija unutrašnjeg prostora javnih i stambenih zgrada tog vremena. Stanovi, njih ukupno četiri, ovdje su služili ujedno i kao uredi direktora Kompanije, pri čemu se svaki načelno sastojao od triju prostorija: manjeg predvorja, kabineta i spavaće sobe. Procjena dobara iz 1824. spominje 12 soba (*camere*) na drugom katu, što upravo daje zbroj ovih četiriju stanova. Navodi se još nekoliko drugih prostorija, među ostalim i dvije kuhinje (*cuculine*). Iako su direktori posjedovali kuće drugdje u Rijeci, gdje su živjele njihove obitelji, nije bilo neobično, kao što nije ni danas, da vlasnici i viši činovnici imaju privatni prostor u poslovnoj zgradi. Osim iz povijesnih zapisa, namjena pojedinih prostorija može se naslutiti i prema njihovu uređenju, osliku i štukaturi. Svečana dvorana (*sala grande*) s marmoriziranom štukaturom i venecijanskim teracom služila je kao reprezentativan prostor za primanje gostiju, koncerte, plesove te općenito društvene događaje u organizaciji Kompanije i njezinih direktora. Prostorije koje se na dvoranu nadovezuju sa zapadne strane, formirale su jedan stan, odnosno ured direktora, zasigurno Petera de Vierendeelsa, čije je ime zapisano na osliku uz 1789. godinu. Prva soba do dvorane je malo predsoblje, oslikano ružičastim uzorkom, a na njega se nadovezuje tzv. Salon s vedutama. Vedute imaginarnih gradova, *capricci architetonici*, česta su tematika dnevnih soba, salona ili pak radnih kabineta, pa je to i ovdje bio slučaj. Na njega se nadovezuje budoar, soba oslikana temama iz mitologije s prevladavajućim ženskim figurama ljubavi i plodnosti, Venere i Dijane, te Amora, što upućuje na to da je riječ o spavaćoj sobi. Štoviše, oslik prekriva sva četiri zida formirajući okvire jedino oko vrata prema Salonu s vedutama, pa je to bio tada jedini ulaz u prostoriju, očito manje dostupnu i privatnog karaktera. Istovjetni se stan nalazio na nasuprotnom dijelu zgrade, istočno od svečane dvorane, gdje je upravo zrcalno simetričan Salonu s vedutama još jedan salon sa sličnom štukaturom na svodu te oslicima s prikazima pejzaža.¹³ Na taj se salon nadovezuje krajnja istočna soba u kojoj su naslikane nabrane zelene zavjese,¹⁴ element tipičan za baldahine, što upućuje na to da je i ovdje bila spavaća soba. Dva stana na sjevernoj strani zgrade, također zrcalno simetrična, manja su od onih na južnoj strani. U zapadnom je središnji salon imao naslikane vedute unutar kompozicije stupova položenih na konzole,¹⁵ a u istočnom su vedute unutar pravokutne geometrijske kompozicije polja i rubnih traka. Ta je shema ponovljena u više prostorija, a napose i u dvjema krajnjima, zapadnoj s jednostavnim ornamentalnim bordurama, te u istočnoj,

ponovno s motivom ovješanih zavjesa, što upućuje na to da su i ovdje bile spavaće sobe. Tri ureda – stana morala su služiti trojici direktora, a četvrti je mogao biti za nekog od zamjenika (*condirettore*) ili pak za visoke goste koji su posjećivali Kompaniju, među kojima se spominje i sam car Josip II.

Zasad se ne može pouzdano reći je li već pri gradnji zgrade postojao i treći kat (Sl. 2e). Premda će dubrovački putopisac 1788. reći da je nova zgrada „viša i elegantnija od starije”,¹⁶ što bi značilo da je zadnja etaža izvedena naknadno, nakon požara, to nije moguće sa sigurnošću potvrditi. Konzervatorska su istraživanja zgrade provedena 2004. – 2006. ponudila višeznačne odgovore oko tog pitanja. Primjerice, na zidovima cijelog trećeg kata žbuka je drukčijeg sastava od one na donjim etažama, što bi moglo značiti da treći kat nije građen istovremeno jer bi u protivnom žbuka bila ista. No, ta je razlika mogla biti posljedica drugih okolnosti, poput organizacije gradilišta i sl. U treći su kat protegnuta i visoka predvorja iz drugog kata, ovdje rastvorena arkadama s masivnim zidanim stupovima, čije su trake obrađene štokanjem. To odgovara načinu ukrašavanja slijepih arkada u prvoj fazi drugog kata, no na objema etažama štokane će trake biti prelićene slikanom marmorizacijom. Općenito je oslik u vidu marmorizacije odredio novo umjetničko oplemenjivanje prostorija u obnovi nakon požara. Arkade su na trećem katu spojene mostovima s kovanom željeznom ogradom, identičnom onoj na glavnom stubištu, postavljenom, dakle, 1785. – 1786. godine, a ista je ograda naslikana na parapetima arkada. Visoka se predvorja nastavljaju i u zonu potkrovlja, gdje su, kroz još jedan niz arkada, bila osvijetljena velikim ostakljenim svjetlarnicama na krovu. S obzirom na to da su krov i najviši dijelovi zgrade izgrađeni tek nakon požara, predvorja su, kao i cijeli treći kat, tek tada mogli dobiti svoju konačnu visinu i oblikovanje. Treći je kat također bio organiziran u uredsko-stambene prostore (procjena iz 1824. spominje 12 soba, te šest manjih pomoćnih prostorija), s dekorativnim zidnim oslicima, doduše, znatno manje raskošnima nego u drugom katu, a u hodnicima je bio venecijanski teraco, sličan onom u svečanoj dvorani.

Podrijetlo arhitekture zgrade

Već je prije uočeno da arhitektura riječke palače vuče podrijetlo iz Trsta i općenito Furlanije. Pitanje autora projekata zgrade, njezine izgradnje 1752. i obnove 1785. – 1786. do danas nije sasvim do kraja odgovoreno. Izgradnju povezujemo s Francescom Saveriom de Bonomom (1724. – 1775.) inženjerom iz Građevinske uprave Namjesništva u Trstu, koji je sudjelovao u odabiru lokacije za gradnju pogona¹⁷ te izradio prvi plan za pogon šećerane, doduše uz Rječinu, od kojeg se poslije odustalo. Na Brajdi Bonomo dokumentirano radi planove za regulaciju vodotokova koji su iskorišteni za proizvodni proces šećerane.¹⁸ Unatoč tomu što se šećerana gradila privatnim kapitalom, poticaj i povlastica dolaze od bečkih središnjih vlasti pa su njezinu izgradnju morale nadzirati i provoditi javne službe. Građevinska uprava u Trstu imala je u ovlasti izradu urbanističkih planova, projektiranje i gradnju infrastrukture, poput cesta, mostova, gatova, kanala, te gradnju i obnovu javnih zgrada. Također je pokrivala gradnju i održavanje zgrada za gospodarstvo u državnom vlasništvu, poput manufaktura, solana, skladišta, staja i mlinova. S obzirom na to da je šećerana bila najveća investicija tih godina u južnom dijelu Austrijskog primorja, projekt je u svakom slučaju mogao nastati u krugu inženjera povezanih s Namjesništvom ili djelatnih u Građevnoj upravi.

Nadalje, arhitektura prvotne zgrade izrazito govori u prilog tomu da je riječ o inženjerskom projektu koji je uključivao izrazitu konstruktivnu stabilnost, debele i čvrste zidove, suspregnute fleksibilnim drvenim međukatnim konstrukcijama te bačvastim svodovima, kao i jednostavnu artikulaciju masivnim zidanim stupcima i

3.
Ljubljana, palača Friedl-Rechar,
fotografija s početka 20. stoljeća
(izvor: Wikimedia)

Ljubljana, Friedl-Rechar Palace,
early 20th-century photo

lukovima, tek sa zanatskom obradom površina. U takvoj arhitekturi izostaju elaborirani i rafinirani elementi poput vitkih jonskih i korintskih stupova, ograda i dekora u vidu štukatura i zidnih oslika, sve ono što će zgrada dobiti u obnovi nakon požara.

Okolo imena moguće arhitekta koji je obnovio zgradu 1785. – 1786. manje je dvojbi, premda zasad ni za njega nema jasne arhivske potvrde. Zahvaljujući dubrovačkom putopiscu Mihi Sorkočeviću koji je 1788. posjetio šećeranu i zapisao da je zgradu gradio „Minnini iz Trevisa”,¹⁹ utvrđeno je da je riječ o arhitektu Andrei Meniniju, rođenom u Udinama. Čini se da je u Rijeci živio neko vrijeme jer je 1792. pri prijavi u ljubljanski graditeljski ceh dostavio potvrde iz Rijeke o osposobljenosti za rad.²⁰ Spominje se i kao jedan od 29 sudionika natječaja koji je 1789. raspisan za gradnju znamenitog kazališta La Fenice u Veneciji, a koji je naposljetku osvojio već afirmirani arhitekt Gianantonio Selva. Preselivši se u Ljubljanu 1792., Menini je položio stručni ispit pri građevnom ravnateljstvu, nakon čega je dobio građanstvo te uskoro postao glavni gradski arhitekt.²¹ Ondje navodno nije imao dovoljno posla pa se zaputio 1797. u Zagreb, gdje ga spominje biskup Maksimilijan Vrhovac u vezi s gradnjom ubožnice.²² S obzirom na to da je Vrhovac poznavao Vierendeelsova sina Jana Ludovika,²³ Menini je mogao bio preporučen preko ove poslovno-prijateljske veze.

Među svega nekoliko poznatih njegovih radova, izdvaja se ljubljanska palača Friedl-Rechar (1794.),²⁴ kasnobarokna uglovnica na kojoj uočavamo sličnosti s riječkom palačom (Sl. 3), ponajprije u naizmjeničnom ritmu prozorskih nadstrešnica trokutastih i segmentnih oblika, kao i parapeta s uklađenim poljima. Ona također ima mezanin, ali su etaže reducirane na način da je iznad njega prvi kat, ujedno i *piano nobile*, a zatim niska potkrovnna etaža s ovalnim prozorima. Tako prizemlje s mezaninom zaprema više od polovine čitavog volumena zgrade. Slične zdepaste proporcije mogla je imati i prvotna riječka zgrada prije nego što ju je Menini nadogradio u današnjem obliku.

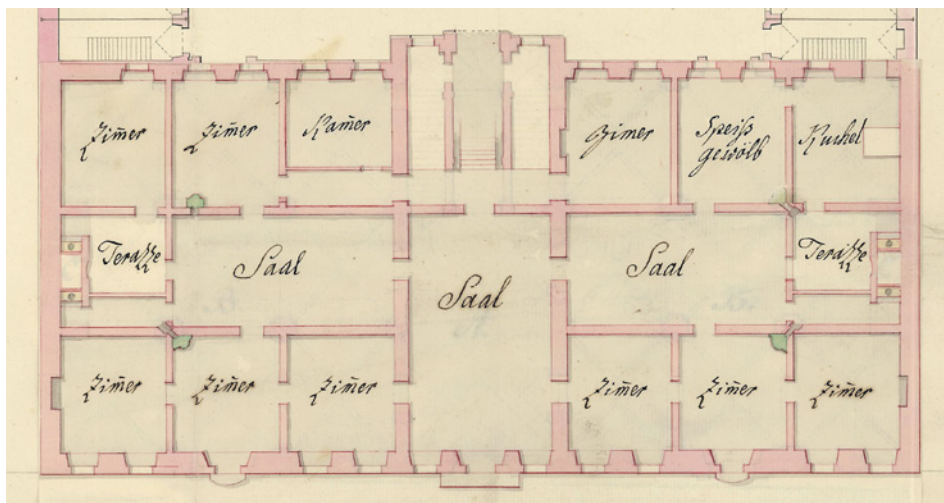
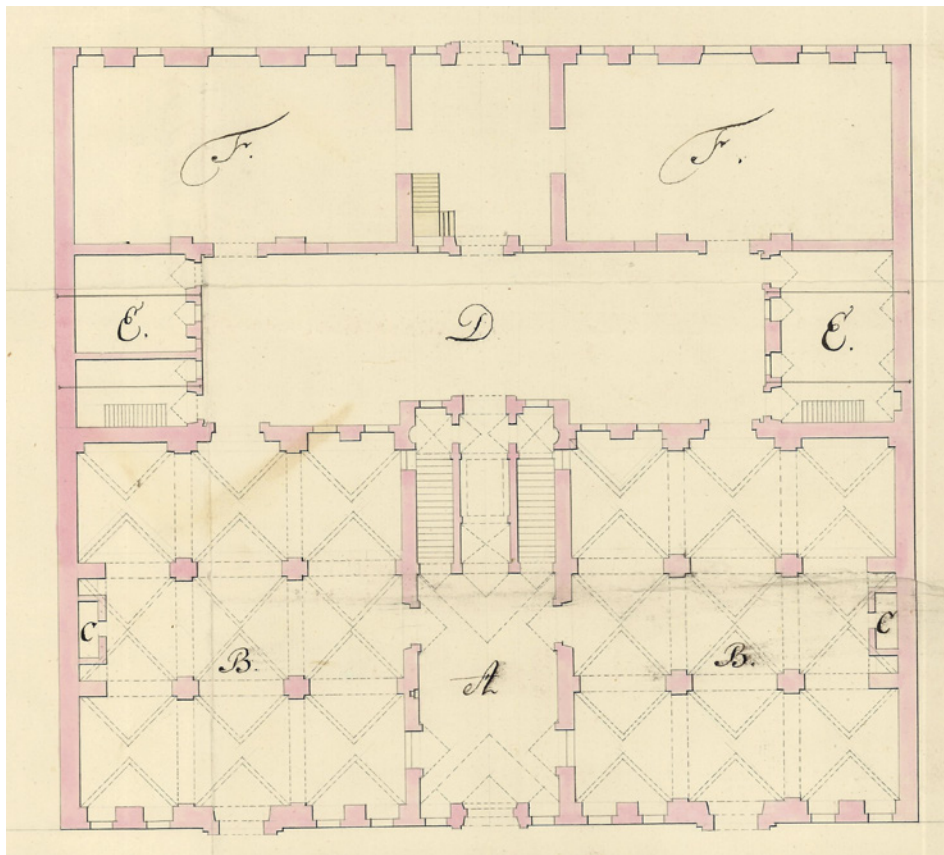
Premda o njemu znamo relativno malo, Andrea Menini pojavljuje se na širokom geografskom prostoru od sjevernog Jadrana, Kranjske pa sve do kontinentalne Hrvatske. Iako je taj prostor koncem 18. stoljeća bio uglavnom bez granica, riječ je o internacionalnom arhitektu koji svojim djelovanjem povezuje najmanje dva kulturna kruga, a stvaralaštvo mu je obilježeno graditeljskom tradicijom Furlanije, regije iz koje je potekao. Upravo su karakteristike furlanske arhitekture prisutne na njegovu ljubljanskom djelu, a svakako i na palači Tršćansko-riječke kompanije.

4. a, b.

Trst, palača Temišvarske
kompanije, tlocrt prizemlja
i prvog kata, 1770.
(Österreichisches Staatsarchiv)Trieste, Palace of the Timișoara
Company, ground floor, first floor,
1770

Arhitektura poslovno-stambenih palača u Trstu

Tijekom 18. i 19. stoljeća Rijeka se posve oslanjala na Trst u svim sferama društvenog života.²⁵ U Trstu je bila koncentracija ekonomskih aktivnosti i političke vlasti, pa je logično taj grad bio emitivna sredina za okolno područje. Kao rezultat merkantilističke politike Beča, poticanja trgovine, državne i privatne, potpomognute carskim privilegijama, u frekventnom lučkom gradu, kroz koji se odvijao prekomorski uvoz i izvoz, našla su svoje mjesto sjedišta brojnih kompanija. Ondje su bile zgrade Orijentalne kompanije, Austrijske Istočno-indijske kompanije (kasnije Azijsko-tršćanske kompanije), Temišvarske kompanije i Tršćansko-riječke kompanije. Objekti

4. c, d, e.

Trst, palača Temišvarske
kompanije, poprečni i uzdužni
presjek te pročelje, 1770.
(Österreichisches Staatsarchiv)Trieste, Palace of the Timișoara
Company, cross section,
longitudinal section, and
façade, 1770

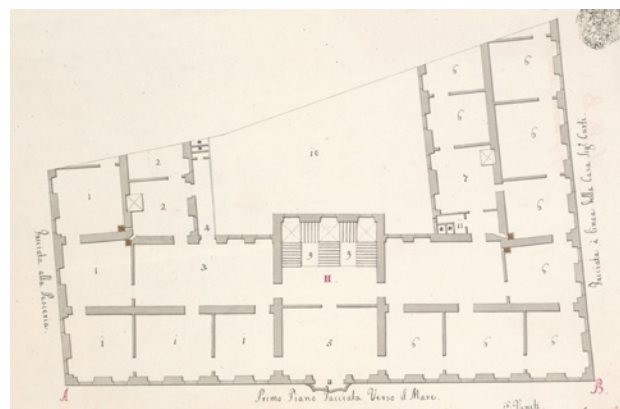
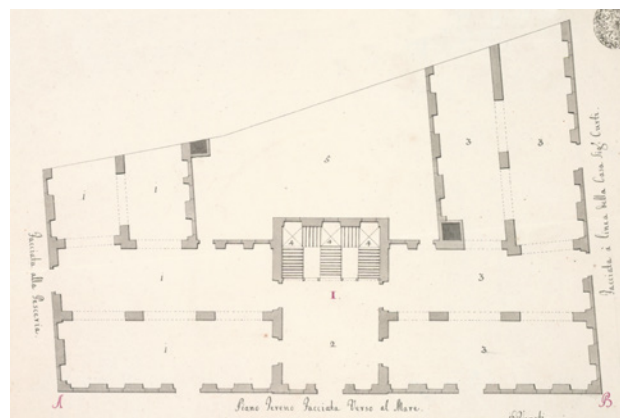
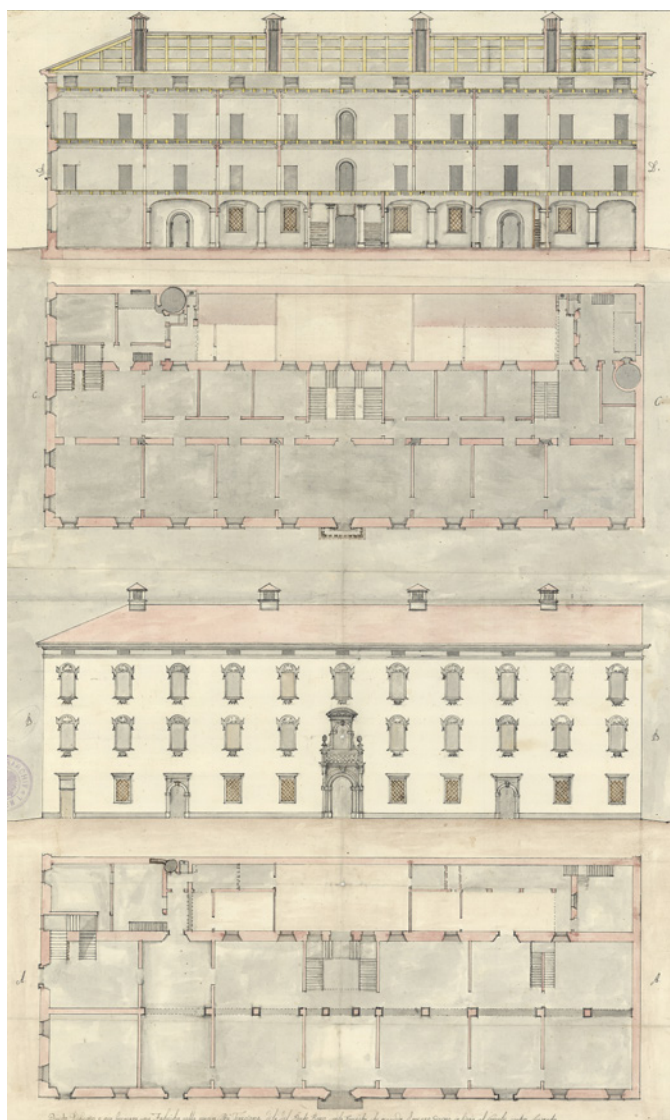
Riječke kompanije nalazili su se kod arsenala,²⁶ a arsenal je pak sagrađen na mjestu zgrada Orijentalne kompanije,²⁷ koja je već tada bila ugašena, pa je moguće da je Riječka kompanija naslijedila dio njihovih zgrada, baš kao što je to bio slučaj i u Rijeci.²⁸ Zanimljivo je spomenuti da je Beč kritizirao privilegirane kompanije što u Trstu grade skupocjene poslovne zgrade, a zanemaruju one neizostavne, za samu djelatnost.²⁹ Kritika je posebno bila upućena Temišvarskoj kompaniji koja je veliki dio kapitala utrošila u zgrade.³⁰

Opsežnim urbanističkim zahvatima oko sredine stoljeća,³¹ u Trstu su formirani novi gradski blokovi sjeverno i zapadno od starog grada, što je omogućilo izgradnju velikih i prostranih građevina s reprezentativnim pročeljima, a nova poslovna i stambena četvrt nazvana je *Borgo Teresiano*.³² Iako je u drugoj polovini 18. stoljeća ondje sagrađen pozamašan broj tvornica i poslovnih zgrada,³³ ovaj segment arhitekture do danas ostaje gotovo nepoznat jer je građevni fond iz tog vremena u glavnini poslije porušen.

Temišvarska kompanija djelovala je od 1759. do 1769. godine,³⁴ a imala je sjedište u velebnoj upravnoj palači smještenoj na Canalu Grande, na mjestu današnje palače Gopcevič (Via Gioacchino Rossini 4).³⁵ Izgled i prostorna organizacija palače poznati su s arhivskog nacрта iz 1770. (Sl. 4a, b, c, d, e)³⁶ koji je nastao pri zatvaranju kompanije, kada je zgradu preuzela Dvorska komora. Nije nimalo slučajno da je ova zgrada, koja je morala biti sagrađena krajem pedesetih godina 18. stoljeća, u svojim prostornim odlikama izrazito slična palači Tršćansko-riječke kompanije.

Prostornu organizaciju prizemlja (Sl. 4a)³⁷ čini osovinski smješteno ulazno predvorje s glavnim stubištem. Bočno od veže i stubišta dva su velika svođena prostora u funkciji skladišta (*magazzeni*), svaki podijeljen na devet traveja. Pomoćni su se prostori nalazili i u niskim jednokatnim krilima koja su s triju strana zatvarala unutrašnje dvorište te s glavnim nisu bila povezana suhom vezom. U istočnom i zapadnom bile su staja i konoba (*stalla e cantina*), a u sjevernom tzv. stražnji magazini (*magazzeni per la parte di dietro*). Kod ove palače izostaje mezanin te se iznad prizemlja izdižu prvi i drugi kat, na kojima se tlocrt ponavljao, sudeći prema prikazu na presjecima. Na prvi kat (Sl. 4b) pristupalo se na kratak podest, a s njega izravno u veliku dvoranu (*Saal*) smještenu u istoj osi te s izlazom na balkon na pročelju. Bočno od nje dvije su prostorije identično položene kao visoka predvorja u Rijeci, a ovdje se nazivaju dvoranama (*Saal*). Do njih su na krajnjim stranama dvije terase kao (*Terazze*), zapravo svjetlarnici koji se protežu od prvog kata do krova (Sl. 4c, d), s tim da na drugom katu imaju ganjke (tj. mostove) za pristup u zahode. Ovo rješenje u ideji kombinira koncept unutrašnjih predvorja i dviju krajnjih prostorija riječke palače, ali je skromnijeg oblička. Šest jednakih prostorija koje gledaju na Veliki kanal označeno je kao sobe (*Zimmer*), kao i tri na sjevernoj strani, a ondje su također jedna komora (*Kammer*), smočnica (*Speissgewölb*) i kuhinja (*Kuchel*). Glavno pročelje (Sl. 4e) također pokazuje razlike u odnosu na riječku zgradu, a one su osim u broju etaža vidljive i u izostanku rizalita, premda je tripartitna podjela naznačena isticanjem portala u trima osima, od kojih su bočne naglašene pilastrima velikog reda, a u središnjoj je, iznad portala, veći balkon s vratima na prvom katu. Na krovu se nalaze tri velika svjetlarnika kojima je bio osvijetljen samo potkrovni prostor, a ne i niže etaže kao u Rijeci.

Drugi relevantan primjer slične prostorne organizacije jest velebna dvokatnica grčkog trgovca Vassilija Margaritija iz 1764. godine (arhitekt Angelo Boni).³⁸ U projektnom nacrtu (Sl. 5). opisana je kao tvornica (*Questo disegno e per formare una fabbrica nella nuova Citta Teresiana di la del Ponterosso con la facciata che guarda il mezzo giorno in linia al canale contro levante*), premda pripada istom tipu zgrade mješovite namjene. I kod nje je prisutno centrirano ulazno predvorje s izravnim pristupom na stubište, a bočno prostorije označene kao magazini i dućani (*magazzeni e botteghe*), međusobno povezani lučnim otvorima ili vratima. Prvi kat, *piano nobile*, određen je uzdužnim središnjim hodnikom uz koji se nižu prostorije s objiju strana. Najveća je prostorija središnja dvorana s dvama prozorima i izlazom na balkon, koja se nalazi u enfiladnom nizu. Zanimljivo je da je prvi kat opisan kao etaža podijeljena na dva stana (*pianta per le divisioni del primo e secondo appartamento*), od kojih bi se jedan mogao detektirati u lijevom, a drugi u desnom dijelu tlocrta, s obzirom na to da svaki ima zaseban ulaz sa stubišta, a povezani su jedino enfiladom kroz veliku

5.
Trst, palača Margariti, uzdužni
presjek, tlocrt prvog kata,
pročelje, tlocrt prizemlja, 1764.
(Österreichisches Staatsarchiv)

Trieste, Margariti Palace,
longitudinal section, first floor,
façade, ground floor, 1764

6. a, b, c.
Trst, palača Giovannija
Curtovicha, tlocrt prizemlja i kata
te glavno pročelje, projekt, Andrea
Fister, 1788. (Archivio di Stato di
Trieste)

Trieste, Palace of Giovanni
Curtovich, ground floor, first floor
and main façade, project design,
Andrea Fister, 1788

dvoranu. Lijevi stan ima i vlastito stubište iz prizemlja te odvojeni ulaz iz bočne ulice. Glavno je pročelje i ovdje detaljirano prozorima i središnjim portalom koji s balkonom prvog kata čini konstruktivnu i vizualnu cjelinu.

Palača srpskog trgovca Giovannija Curtovicha (Via Armando Diaz 10, porušena, arhitekt: Andrea Fister, 1788.),³⁹ još je jedno zdanje sličnih karakteristika (Sl. 6), premda manje raskošno. Glavno krilo ima široko predvorje s trokrakim stubištem na nekoliko podesta, a veliki izduženi bočni prostori u funkciji skladišta (*magazzino*) bili su podijeljeni svaki na dva dijela, razdvojena trima lukovima, te su se nastavljali i u lateralna krila. Prvi je kat jasno određen za stanovanje (*piano di abitazione*). Stubištem se dolazilo na podest s kojeg je moguć ulaz u veliku središnju dvoranu (*salla in facciata*) ili s objiju strana bočno u skupine prostorija. Te su prostorije započinjale velikim predvorjima, od kojih je ono na lijevoj strani označeno kao dvorana za prolaz prema sobama (*sala per passaggio alle camere*), što nam otkriva čemu su zapravo služile istovjetne „dvorane” (*sale*) u palači Margariti. Sličnost s Margaritijevom palačom očita je i u enfiladnom nizu prostorija uz glavno pročelje, središnjom dvoranom koja ima izlaz na balkon, a razlika je što spomenutim predvorjima nedostaje

7.
Trst, palača Rossetti, pročelje,
projekt, 1764. (Österreichisches
Staatsarchiv)

Trieste, Rossetti Palace, façade,
project design, 1764

niz prostorija uz dvorišno pročelje pa je kod Curtovicheve palače koncept neznatno reduciran. Redukcija je očita i na pročelju koje ima jače razrađen tek središnji portal s balkonom, a prevladavaju monotoni nizovi prozorskih osi. Pročelje je bilo zaključeno uzdignutim trokutastim zabatom, čestim na riječkim kućama i palačama.

U Trstu valja zabilježiti još nekoliko privatnih građevina kojima izvorna prostorna organizacija nije poznata, no projekti i sačuvane vanjske strukture upućuju na ista obilježja i funkcije. Palača đenovskog trgovca Antonija Rossettija iz 1764. (Via Genova 8, porušena 1876.), počela se graditi sa zapadne strane Piazza Ponte Rosso uz Canal Grande (Sl. 7),⁴⁰ a bila je inspirirana Berninijevom palačom Chigi-Odeschalchi u Rimu, prototipskim rješenjem za palače, koje je naišlo na široku primjenu diljem Europe. Investitor je prije gradnje dobio uputu da njegova kuća ne smije zaostajati za nasuprotnom Staurachovom kućom s istočne strane trga, a sam su trg tih godina dali opremiti i dvjema fontanama.⁴¹ Zanimljivo je da je arhitekt palače, Giovanni Fusconi (oko 1700. – 1772.), isti dizajn primijenio i na projekt zgrade za stanovanje i poslovne aktivnosti 4 do 8 trgovaca,⁴² gdje je oblikovni obrazac umnožen u znatno više prozorskih osi i nekoliko rizalita s balustradama, no ovdje više ne možemo govoriti o palači, nego o višestambenoj zgradi, doduše, također reprezentativnih obilježja. Palača Plenario-Pitteri (Piazza Unità d'Italia 3, arhitekt Ulderico Moro, 1780.),⁴³ ima snažno artikulirano pročelje (Sl. 8) s pilastrima velikog reda, a na njoj se čitaju stilski utjecaji arhitekture bečkih palača.⁴⁴ U raščlambi skromnija, ali isto velikih dimenzija, palača Andrulachi (Via Amilcare Ponchielli 3, pripisana arh. Giovanniju Buboliniju),⁴⁵ ima prvi kat naglašen bogato elaboriranim detaljima središnjeg balkona (Sl. 9) te velike, rustično oblikovane portale ulaza u skladišta u prizemlju. Kod potonjih dviju građevina, javlja se i mezanin povezan s prizemljem, dakle jedinstven prostor u poslovnoj funkciji, koji je nadvišen gornjim etažama namijenjenima luksuznom stanovanju.

Iz navedenih analiza vidimo da su zgrade građene za sjedišta kompanija, kao i privatne kuće uobičajeno imale prizemlja rezervirana za skladišta i trgovine, a prostore gornjih etaža za stanovanje i uredsko poslovanje.⁴⁶ Činjenica da upravo takvu mješovitu namjenu bilježimo u većem broju reprezentativnih primjera, govori o postupnom formiranju novog arhitektonskog tipa – poslovno-stambene palače.

Odjeci prostornog rješenja u riječkoj arhitekturi

Modeli tršćanskih privatnih kuća i zgrada koje su se upotrebljavale za stanovanje i poslovnu djelatnost naišli su na odjek i u arhitekturi Rijeke tijekom druge polovine 18. i početkom 19. stoljeća. Do danas je utvrđeno dvadesetak rezidencija imućnih trgovaca, manufakturnista, brodovlasnika i veleposjednika, uglavnom sve u reprezentativnim nizovima Novog grada, četvrti koja se gradi istodobno i po uzoru na tršćanski Borgo Teresiano.⁴⁷

8.
Trst, palača Plenario-Pitteri, Piazza
Unità 3 (foto: J. Kliska, 2023.)

Trieste, Plenario-Pitteri Palace,
Piazza Unità 3

9.
Trst, palača Andrulachi, Via
Amilcare Ponchielli 3 (foto:
J. Kliska, 2023.)

Trieste, Andrulachi Palace, Via
Amilcare Ponchielli 3

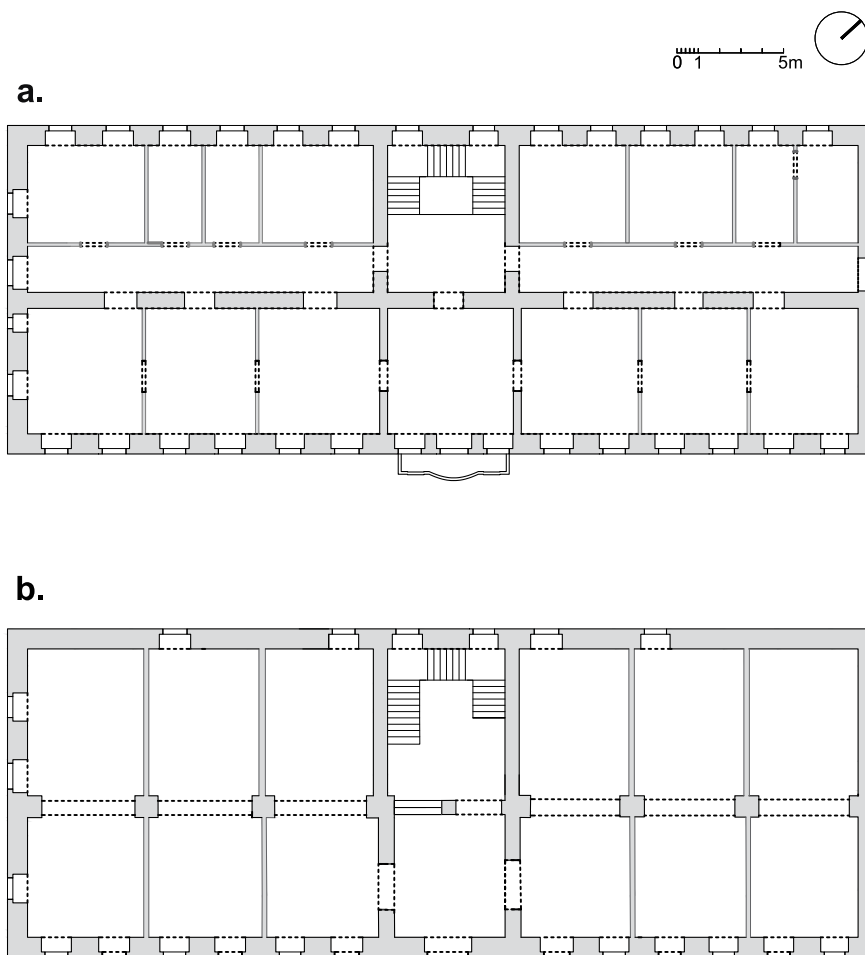
U Rijeci je u tom razdoblju osnovan niz tvornica i poduzeća. Primjerice, veletrgovac Šimun Adamić bio je vlasnikom tvornice duhana, a njegov sin Andrija Ljudevit (1766. – 1828.) razvio je razgranatu mrežu poslovnih djelatnosti, od uvoza i izvoza robe iz prekomorskih zemalja, preko trgovine hrastovinom i solju, do proizvodnje jedara, konopa, stakla i papira, za što je manufakture držao mahom u Rijeci, gdje je posjedovao brojne nekretnine.⁴⁸ U Rijeci su postojale, osim toga, manufakture drva, užarskih proizvoda, voska, kamenine, likera i čokolade; bila je tu i štavionica kože te svilana, a mnoga su poduzeća istodobno obavljala više djelatnosti.⁴⁹ Za ovako raznoliko poduzetništvo i gospodarsku aktivnost, u gradu i okolici podizale su se namjenske zgrade.

Važno je naglasiti da poslovna namjena zgrade označava širok pojam koji pokriva trgovačku i proizvodnu djelatnost. Tršćanski primjer Margaritijeve palače koja se u projektu naziva tvornicom, a podiže se u središtu grada, svjedoči da se i u takvim zgradama nalazio manufakturni pogon, istodobno sa stanovanjem u gornjim etažama.⁵⁰ Ipak, u većini slučajeva, u gradskim se kućama odvijala trgovina na veliko i na malo. Pojam skladišta ili magazina (tal. *magazzino* ili *magazzino*) ne odnosi se isključivo na mjesto skladištenja robe, nego i veleprodaje, a svakako je bilo koji prodajni prostor s ulazom na ulicu mogao biti korišten i za maloprodaju. Trgovačke kuće koje su se bavile uvozom i izvozom trebale su veća skladišta za pohranu, koja su mogla biti u pomoćnim objektima, ali i u privatnim zgradama vlasnika, ujedno i direktora tvrtki. Prizemlja su se često iznajmljivala pa se djelatnost mijenjala, a u istu svrhu upotrebljavao se i mezanin.⁵¹ S obzirom na to da je riječ o niskoj etaži bez veće mogućnosti manipulativnog kretanja, ondje su se katkad nalazili i uredski prostori, tzv. pisarnice.

Prostorni obrazac za reprezentativne zgrade velikih dimenzija, afirmiran zasad najranije na palači šećerane, a korišten i kod spomenutih tršćanskih primjera, preuzet će privatna palača Šimuna Adamića (1785. – 1786.) na Fiumari.⁵² Iako je pregrađena u 19. stoljeću, organizaciju čitamo na povijesnom nacrtu iz 1880. godine,⁵³ prema kojem je moguće napraviti rekonstrukciju izvornog stanja (Sl. 10a, b). Prizemlje, s predvorjem u središnjoj osi, ima s objiju strana poslovne prostore segmentirane u šest manjih, tri sa sjeverne i tri s južne strane. Svaka prostorna jedinica doima se kao dućan, a sastoji od dviju prostorija razdvojenih arkadom, prednje uz ulicu, koja je imala vrata i prozor, te stražnje prema dvorištu. Tanki zidovi između jedinica možda upućuju na to da su oni podignuti naknadno, odnosno da su cijelo prizemlje zapremale dvije velike hale, pri čemu su i otvori na pročelju morali biti drukčiji, ili pak, što je vjerojatnije, da je upravo tankim kanatnim zidovima pri projektiranju ostavljena mogućnost naknadnog povećanja ili smanjenja prostora prema potrebi.⁵⁴ Iz trgovačkih se prostora u prizemlju s objiju strana moglo ući u predvorje sa stubištem za kat. U katu je središnja os određena predvorjem i salonom s trima otvorima

10. a, b.
Rijeka, palača Adamić,
a. prvi kat; b. prizemlje,
rekonstrukcija izvornog stanja iz
18. stoljeća

Rijeka, Adamić Palace, a. first floor;
b. ground floor, reconstruction of
the 18th century floor-plans

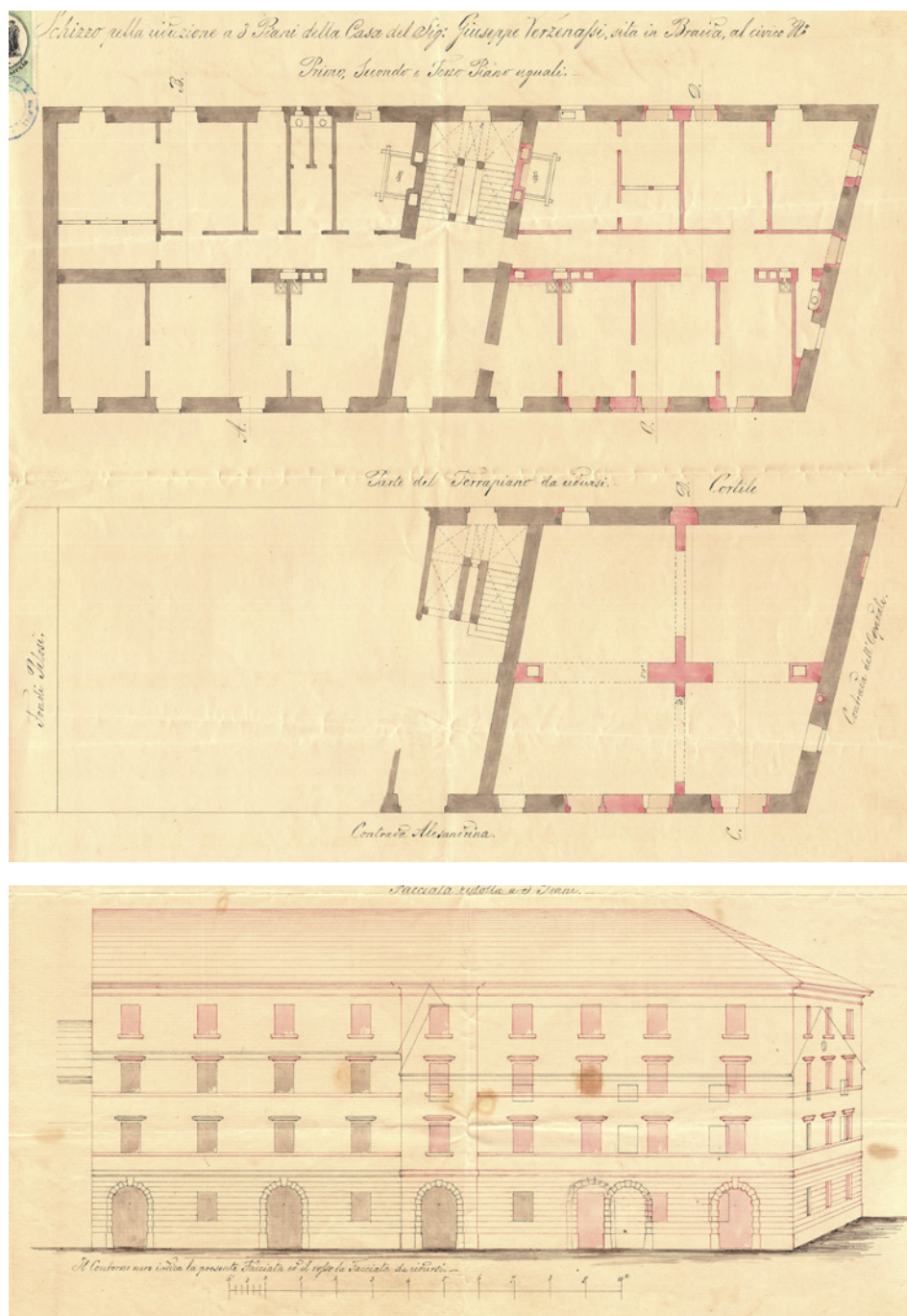
na glavnom pročelju. U bočnim su dijelovima uski uzdužni hodnici iz kojih se s obiju strana ulazilo u niz prostorija, također povezanih vratima u enfiladi. Ovi hodnici slični onima u palači Temišvarске kompanije i Margaritijevoj palači u Trstu, dok su u palači šećerane na tom mjestu visoka troetažna predvorja koja imaju istu funkciju, ali znatno bogatiju raščlambu.

Vrlo sličan koncept imala je velika kuća Giuseppea Seidla (Krešimirova 16, porušena),⁵⁵ trgovca ugljenom i člana riječke trgovačke komore, sagrađena na prijelazu 18. u 19. stoljeće.⁵⁶ Izvorno je zapadni dio kuće bio dvokatani, a istočni jednokatani, s visokim potkrovljem u obliku atičkog kata, ali su projektom nadogradnje iz 1868. (Sl. 11a, b) oba ujednačena na visinu od tri kata i pročeljem s devet prozorskih osi.⁵⁷ Projekt pokazuje da je zajedničko prizemlje obaju dijelova već u prvoj fazi bilo određeno središnjim osovinski položenim hodnikom na kraju kojeg je bilo stubište, a bočno magazini s velikim lučnim portalima. Na prvom katu, a posljedično i u svim gornjima, bio je uzdužni hodnik s obostranim nizovima prostorija. Prema ovoj, dosad nepoznatoj kući i ostalim primjerima, može se pretpostaviti da je ovakvo rješenje bilo rašireno, ali zgrade, dakako, nisu sačuvane ili barem zasad nisu prepoznate.

Arhitektonski tipovi zgrada primarno poslovne namjene prvi se put jasno artikuliraju u 18. stoljeću, a analizirani primjeri svjedoče o počecima razvoja takve arhitekture na sjevernom Jadranu. Razvoj će se tijekom 19. stoljeća odvijati u više smjerova, od zgrada mješovite, poslovno-stambene namjene, pretežito stambene s većim brojem stanova, preko isključivo poslovnih (uredskih) zgrada, sve do trgovač-

11. a, b.
Rijeka, zgrada Seidl-Verzenassi,
Krešimirova 16, tlocrt prizemlja i
kata, pročelje, projekt nadogradnje,
1868. (Državni arhiv u Rijeci)

Rijeka, Seidl-Verzenassi House, 16
Krešimirova Street, ground-floor
and first-floor plan, façade, upgrade
design, 1868

kih zgrada, pod kojima podrazumijevamo robne kuće. Robne kuće upravo nastaju iz trgovačkih magazina pa je taj termin u nekim jezicima zadržan sve do 20. stoljeća. Zanimljivo je da će jedan prototipski model robne kuće biti projektiran i za Rijeku 1799. godine, ali, nažalost, nikad nije izveden. Sačuvani projekt izradio je arhitekt Francesco Saverio Müller,⁵⁸ a predviđao je dućanski prostor na svim etažama, posebno u prizemlju gdje je kroz velike otvore moguć izravan ulaz s ulice. Na arhitektonsku ambiciju upućuje i vrlo dekorativno, klasicistički detaljirano pročelje, očigledno kreirano s namjerom da privuče kupce i korisnike, baš kao što će to biti slučaj sa zgradama iste namjene i danas.

Zaključak

Upravna zgrada riječke šećerane markantno je svjedočanstvo arhitektonskih strujanja druge polovine 18. stoljeća na sjevernom Jadranu. U prostornoj organizaciji, prvotno formiranoj već 1752. godine, jednako kao i u oblikovanju nakon požara 1785. – 1786., kada su njezini prostori znatno umjetnički opremljeni zidnim slikama i štukaturom, a pročelja dobila reprezentativan karakter, prepoznaje se jak utjecaj tršćanske arhitekture tog vremena. U njoj dolaze do izražaja tada dominantni društveni fenomeni – poslovanje i trgovina, koji se kombiniraju s ekskluzivnim stanovanjem. Zbog toga riječka zgrada ostaje bez premca na čitavom hrvatskom dijelu Jadrana, ali i šire, jer nijedan drugi grad, izuzev Trsta, neće razviti tako bogatu kulturu koja je objedinila stanovanje i poduzetništvo u 18. stoljeću. Štoviše, riječka je palača nadmašila i sve poznate tršćanske primjere takve arhitekture, ako uzmemo da se inventivno prostorno rješenje ponovilo kod mnogih tek nakon nje. Poduzetnički duh, dinamičan razvoj grada i luke, a možda i puka sreća što je za sjedište Tršćansko-riječke kompanije odabrana Rijeka, bili su presudni da je upravo ovdje najsnažnije utjelovljen karakterističan arhitektonski model poslovno-stambene palače.

BILJEŠKE

- ¹ ELISABETTA MOLteni, Funzioni residenziali ed economico-mercantili nei palazzi del Canal Grande di Venezia in età moderna, u: *Il mercante patrizio. Palazzi e botteghe nell'Europa del Rinascimento*, (ur. Donatella Calabi i Silvia Beltramo), Bruno Mondadori, Milano, 2008., 197–198.
- ² VIKTOR HOFMANN, Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich un Ungarn, u: *Archiv für österreichische Geschichte*, sv. 112, Wien – Leipzig, 1932., 17–22; RUDOLF BIČANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860)*, Zagreb, 1951., 397–401; IGOR ŽIC, Rafinerija šećera u Rijeci (1750.-1828), *Sušačka revija*, 24 (1998.), 31–33.
- ³ PETAR PUHMAJER, Arhitektura Tršćansko-riječke privilegirane kompanije 1750.-1828., u: *Doba modernizacije 1780.-1830.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006., 32–40.
- ⁴ KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER, *Palača šećerane u Rijeci: konzervatorska i povijesna istraživanja*, Rijeka, 2008., 27–29.
- ⁵ PETAR PUHMAJER, Kompanijini posjedi i zgrade u Rijeci, u: *Riječka kompanija 1750.-1826.* (ur. Ervin Dubrović), Muzej Grada Rijeke, Rijeka, 2022., 161.
- ⁶ VIKTOR HOFMANN (bilj. 2), 160; KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 30.
- ⁷ VIKTOR HOFMANN (bilj. 2), 133. Vierendeels i njegova supruga Johanna Catarina rođ. Neef, bili su istaknuti protagonisti društvenog života Rijeke, a pod njegovim se vodstvom znatno povećao kapital Kompanije. IRVIN LUKEŽIĆ, Nizozemci u Rijeci, *Sušačka revija*, 41 (2003.), 83–84.
- ⁸ KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 35–37.
- ⁹ Ibid, 47, 171.
- ¹⁰ Predvorje se spominje prvi put 1766. kao mjesto održavanja neke dražbe, što znači da je već tada postojalo, a sudeći po navedenom, imalo je i odgovarajuću veličinu. KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 34.
- ¹¹ KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 31, 157–164.

- ¹² VLADIMIR MARKOVIĆ, KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER, DARKA BILIĆ, *Upravna zgrada šećerane. Rijeka. Krešimirova 28. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja*, sv. I, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2006., 173–174.
- ¹³ Ibid, 149–150.
- ¹⁴ Ibid, 147.
- ¹⁵ Ibid, 170.
- ¹⁶ ŽARKO MULJAČIĆ, Rijeka godine 1788. prema putničkom dnevniku Dubrovčanina Miha Sorkočevića, u: *Riječka revija*, god. 1, br. 4 (1952.), 241.
- ¹⁷ PETAR PUHMAJER (bilj. 3), 30. Bonomo je od 1754. na čelu ove Građevne uprave, a nekoliko godina poslije dobiva u nadležstvo čitavo južno Primorje s Rijekom. Smatra se jednim od autora urbanističkih projekata za tršćanski Borgo Teresiano. FULVIO CAPUTO, ROBERTO MASIERO, *Trieste e l'impero*, Venezia, 1987., 103, 117; MARIA WALCHER, *L'architettura a Trieste dalla fine del settecento agli inizi del novecento*, Trieste, 1967., 6; LAURA TULL ZUCCA, *Architettura neoclassica a Trieste*, Trieste, 1974., 17.
- ¹⁸ Prema njegovim je projektima probijen Škurinjski kanal zapadno od ušća potoka Brajde, a tom su prigodom uređene obale obaju vodotoka. KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 30–31.
- ¹⁹ ŽARKO MULJAČIĆ (bilj. 16), 241–242.
- ²⁰ Pretpostavlja se stoga da je Menini ondje izučio zidarski zanat. VLADO VALENČIĆ, Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, *Kronika* (Ljubljana), 2, god. 17 (1969.), 78.
- ²¹ Prema zapisima, bio je vrlo marljiv te je ponudio ljubljanskom magistratu poučavanje pomoćnika i šegrta građevinskom zanatu. VLADO VALENČIĆ (bilj. 20), 73; DAMJAN PRELOVŠEK, Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja, *Sinteza*, 36–37 (1976.), 49.
- ²² KRASANKA MAJER, PETAR PUHMAJER (bilj. 4), 39.
- ²³ IRVIN LUKEŽIĆ (bilj. 7), 85.
- ²⁴ U Ljubljani je također izradio nerealizirani plan za gradsku tržnicu te izveo obnovu župne crkve u šentvidu prema projektu Josepha Hillebrandta odobrenom u Beču (1795. – 1797.). DAMJAN PRELOVŠEK (bilj. 21), 42, 45; DAMJAN PRELOVŠEK, Ljubljanska arhitektura 18. stoletja, u: *Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografiju* (ur. F. Gestrin), Ljubljana, 1984., 177; JOŽE SUHADOLNIK, *Arhitektura in urbanizem v Ljubljani od omembe v pisnih virih leta 1144 do potresa leta 1895 in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana*, Ljubljana, 1994.; IGOR SAPAČ, FRANCI LAZARINI, *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 2015., 253, 471.
- ²⁵ PETAR PUHMAJER, The Urban Expansion of Rijeka as a Reflection of the City's Multi-Ethnic Society in the Late 18th and Early 19th Century, u: *Controversial Heritage and Divided Memories from the Nineteenth Through the Twentieth Centuries. Multi-ethnic Cities In The Mediterranean World*, sv. 2 (ur. Marco Folin i Rosa Tamborino), Routledge, New York-London, 2021. (a), 104.
- ²⁶ HELMA HOUTMAN DE SMEDT, *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier, 1723-1786*, Bruxelles, 1983., 79. Arsenal se nalazio na prostoru današnjih zgrada Tergesteo i Burze, dakle između Piazze della Borsa i Piazze Verdi, a toponim je zadržan i u postojećoj uličici Via arsenale.
- ²⁷ SILVIO RUTTERI, *Trieste. Storia ed arte tra vie e piazze*, Trieste, 1981., 187–188; ALEKSANDER PANJEK, Chi costruì Trieste. Edilizia, infrastrutture, mercato immobiliare e servizi tra pubblico e privato (1719-1918), u: *Storia economica e sociale di Trieste. Volume II: La città dei traffici 1719-1918* (ur. Roberto Finzi, Loredana Panariti, Giovanni Panjek), Trieste, 2003., 644–645.
- ²⁸ Usp. VIKTOR HOFMANN (bilj. 2), 15, 158.
- ²⁹ ADOLF BEER, Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II: Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft, u: *Archiv für Österreichische Geschichte*, Bd. 86, 1899., 160.
- ³⁰ Ibid, 18, 137.
- ³¹ Sredinom stoljeća projektiranje vodi spomenuti inženjer Francesco Saverio de Bonomo, istodobno djelatan i u Rijeci. MARIA WALCHER (bilj. 17), 6, LAURA TULL ZUCCA (bilj. 17), 17; DAMJAN PRELOVŠEK, Terezijanski Trst: primer habsburškoga uradniškoga urbanizma 18. stoljetja, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 33 (1985.), 28.
- ³² ALEKSANDER PANJEK (bilj. 27), 671–672.
- ³³ Tek bi detaljna istraživanja mogla pokazati gdje su bile zgrade tvornica voska, sapuna, kože, užadi, platna i brojne druge koje se spominju u Trstu u 18. stoljeću. Usp. ADOLF BEER (bilj. 29), 36–44.
- ³⁴ Ibid, 17–18.
- ³⁵ Zgrada je na tom mjestu ucrtana na planovima grada iz 1769. i 1771. godine. Vidjeti u: FULVIO CAPUTO, ur., *Trieste e l'impero: la cartografia tra amministrazione tecnica: Trieste nel Settecento*, Trieste, 1982., 68–69, 97–98; MARIA LAURA IONA, *L'Immagine di Trieste: dalla documentazione delle serie Litorale e Carte e piani dell'Archivio della Camera Aulica di Vienna*, Trieste, 1995., 238, sl. 26.
- ³⁶ Österreichisches Staatsarchiv (ÖSTA), Finanz- und Hofkammerrarchiv (FHKA), Karten- u. Plansammlung, sign. O 283/8, Verschiedene Gebäude und Stadtteile in Triest, *Edificio della sede della Compagnia di Temeswar, Casa sul Canal Grande*, 1770.
- ³⁷ Ibid. Legenda prizemlja se čita na nacrtu: A. ulaz (*entrata*), B. magazini (*magazzeni*), C. zahodi (*locchi comuni*), D. dvorište (*cortile*), E. dvije manje kuće na stranama dvorišta za staju i kobnobu (*due casette alla banda del cortive per la stalla e cantina*), F. magazini sa stražnje strane (*magazzeni per la parte di dietro*), G. pročelja stražnjih magazina s presjekom dviju manjih kuća (*elevazioni dei magazzeni di dietro col profile delle due parti dico Casette*), H. presjek po sredini s bočnim terasama (*spaccato di mezzato con terrazze laterali*), I. bočni presjek po sredini građevine (*profile del fianco metà dell'edifizio*), J. pročelje građevine koje gleda na Kanal (*elevazione dell'edifizio che guarda sopra il Canale*).
- ³⁸ ÖSTA, FHKA, Karten- u. Plansammlung, sign. Rb-302, *Plan einer Fabrik in der Theresienstadt in Triest, Casa da costruirsi al di la del Ponte Rosso per Vassili Margariti*, Angelo Boni, 1764.; MARIA LAURA IONA (bilj. 35), 55, 58. Nije utvrđena točna lokacija ove palače.
- ³⁹ FULVIO CAPUTO, ur. (bilj. 35), 80–81. Giovanni Curtovich, izv. Jovan Kurtović (1718. – 1809.), imućni brodovlasnik i trgovac, rodom iz Trebinja, doselio se u Trst 1748., postavši istaknutim članom tamošnje pravoslavne zajednice. Bio je jedan od prvih koji je uspostavio pomorsku trgovinu s tek osnovanim Sjedinje-

- nim Američkim Državama. MIODRAG AL. PURKOVIĆ, *Istorijska srpske pravoslavne crkvene opštine u Trstu*, Trst, 1960., 7–8; MARCO DOGO, Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-illirica di Trieste, 1748-1908, u: *Storia economica e sociale di Trieste, Volume I: La città dei gruppi 1719-1918*, (ur. Roberto Finzi, Giovanni Panjek), Trieste, 2001., 573–575.
- ⁴⁰ ÖSTA, FHKA, Karten- u. Plansammlung, sign. Rb-301, *Rossetisches Haus in der Theresienstadt in Triest*, Giovanni Fusconi, 1764.; MARIA WALCHER (bilj. 17), 8; LAURA TULL ZUCCA (bilj. 17), 23; DAMJAN PRELOVŠEK, (bilj. 31), 37–38; MARIA LAURA IONA (bilj. 35), 53.
- ⁴¹ DAMJAN PRELOVŠEK (bilj. 31), 37–38.
- ⁴² DAMJAN PRELOVŠEK (bilj. 31), 38; MARIA LAURA IONA (bilj. 35), 54–55.
- ⁴³ MARIA WALCHER (bilj. 17), 11; LAURA TULL ZUCCA (bilj. 17), 27; SILVIO RUTTERI (bilj. 27), 188–189.
- ⁴⁴ LAURA TULL ZUCCA (bilj. 17), 27.
- ⁴⁵ Palača je u 19. stoljeću pripala obitelji Czeike po kojoj i danas nosi ime. Nadograđena je 1852. godine. LAURA TULL ZUCCA (bilj. 17), 19.
- ⁴⁶ MARIA LAURA IONA (bilj. 35), 36–37.
- ⁴⁷ PETAR PUHMAJER (bilj. 25), 104; PETAR PUHMAJER, Stambene palače kasnog 18. stoljeća u Rijeci: prostorna i tipološka obilježja, *Ars Adriatica*, 11 (2021.) (b), 285–310.
- ⁴⁸ IRVIN LUKEŽIĆ, *Životopis Andrije Ljudevita Adamića*, u: *Adamićevo doba (1780.-1830.)*, (ur. Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2005., 15–75.
- ⁴⁹ MILICA TRKULJA, Rijeka – središte manufakturne proizvodnje, u: *Temelji moderne Rijeke (1780.-1830.)*, (ur. Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006., str. 51–57.
- ⁵⁰ Dobro je spomenuti kako je većina proizvodnih djelatnosti sve do 19. stoljeća bila relativno čista, bez mnogo suvišnih nusproizvoda i otpada koji bi izazivali zagađenje ili sanitarni problem, a iznimke su bile štavionice kože i klaonice.
- ⁵¹ PETAR PUHMAJER, KRASANKA MAJER JURIŠIĆ, Stambena arhitektura Rijeke u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa „Klasicizam u Hrvatskoj“* (ur. Irena Kraševac), Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2016., 141.
- ⁵² PETAR PUHMAJER, KRASANKA MAJER JURIŠIĆ (bilj 51), 137; PETAR PUHMAJER (bilj. 47), 298.
- ⁵³ Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-57, Tehnički ured grada Rijeke, kut. 117, spis 67/4/1880, *Casa di Dionisio Giacovich da rifabbricarsi*, Giuseppe Chierago, 1880.; PETAR PUHMAJER (bilj. 47), 298–299.
- ⁵⁴ Na palači nikad nisu provedena konzervatorska istraživanja kojima bi se mogle razriješiti navedene dvojbe.
- ⁵⁵ Giuseppe Seidl navodi se u katastru iz 40-ih godina 19. stoljeća kao vlasnik velike kuće na dva kata sa zemljištem i magazinima (*casa grande a due piani con fondi e magazzini alla strada coll' ingresso dell numero 634*), a taj je upis prekrizhen i dopisano je da se zgrada upotrebljava za žitnicu i magazine (*casamento ad uso di grannajo e magazzeni*). Državni arhiv u Rijeci, HR-DARI-341, Zemljišno-knjižni ured, PR-18, knj. 23, Fiume dal No. 601 al No. 800, br. 633.
- ⁵⁶ Ta je lokacija tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 18. stoljeća činila jugoistočni dio posjeda šećerane, što pokazuju planovi grada, ali je nakon toga on prodan i parceliran te su trasirane okolne ulice. Na Muchnyakovu planu iz 1800. na tom se mjestu vide dva objekta, a na Candidovu planu grada iz 1814. već se raspoznaje situacija iz 1868. godine. Vidjeti iduću bilješku.
- ⁵⁷ Investitor nadogradnje bio je Giuseppe Verzenassi, a radovi su izvedeni 1869. godine. Kuća je porušena 1904. – 1905. radi izgradnje četverokatne poslovno-stambene zgrade Ossoinack, prema projektu arhitekta Uga Pagana. HR-DARI-32, Općina Rijeke, Izdvojeni nacrti, kut. 523-535, spis 3374/868, *Schizzo della riduzione a 3 piani della casa del Sig. Giuseppe Verzenassi*, 1868.; DAINA GLAVOČIĆ, Stambena arhitektura, u: *Arhitektura historizma u Rijeci 1845.-1900.: arhitektura i urbanizam*, Moderna galerija Rijeka – Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Rijeka, 2002., 591.
- ⁵⁸ ERVIN DUBROVIĆ, Izgradnja Rijeke, Adamićevo kazalište i inženjerske ambicije, u: *Adamićevo doba (1780.-1830.)*, (ur. Ervin Dubrović), Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2005., 108–109.